

COVOARELE ÎN CONTEXTUL PATRIMONIULUI CULTURAL AL REPUBLICII MOLDOVA

Dr. Varvara BUZILĂ

THE CARPETS IN THE CONTEXT OF THE CULTURAL HERITAGE OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA

The author approach the problem of making collections of Moldavian carpets out of the borders of Republic of Moldova. He reveals the importance of the carpets in the value system of the traditional society. In the research from the semiotic perspective they were "texts of figurative symbols" important to ensure the social communication, synchronic and diachronic. The arguments demonstrate that the social-political events from the last two centuries had as a result the movement of some important groups of population, that took out of country many valuable carpets. In Europe and USA they were re-united in big carpet collections called Bassarabian (Bassarabian Rugs, Bassarabian Carpets, Bassarabian Kilims) included in the international circuit of the valuable things from different epochs. Just one category of carpets keeps it's cultural identity – the one that represents a late tradition. The oldest and most valuable as an artistic image are continuously assimilated by other cultural traditions. We have the necessity of a researching in complex of these cultural goods, to determine their cultural belonging.

1. Periplitul covoarelor moldovenești pe mapamond

În ultimii ani în țările Occidentului și în Statele Unite ale Americii, prin intermediul galeriilor, muzeelor și colecțiilor personale, a fost inclus în circuitul social un număr impunător de covoare moldovenești. Cele de o vechime respectabilă țesute în spațiul de la est de Prut sunt numite covoare basarabene (*Bessarabian Carpets, Bessarabian Rugs, Bessarabian Kilims*) pentru a fi identificate mai ușor din ansamblul covoarelor specifice Moldovei istorice cu care se aseamănă. Vom respecta, după caz, această sintagmă, ca să rămânem în cadrul internațional de referință, urmând ca pe parcursul exegezei să precizăm acest, dar și alți termeni, prin care sunt desemnate covoarele produse în spațiul nostru cultural de-a lungul mai multor veacuri. O bună parte din aceste bunuri culturale pot fi vizualizate cu ajutorul *Internet*-ului, accesându-se paginile *web* ale expozițiilor și magazinelor specializate în comer-

cializarea covoarelor. Utilizatorii *Internet*-ului vor rămâne surprinși de mulțimea covoarelor țesute la noi și aflate în afara hotarelor republicii. Iar cunoscătorii tradiției covoarelor basarabene - impresionați de multitudinea și diversitatea pieselor incluse sub acest generic. Era și de așteptat ca mai devreme sau mai târziu problema apartenenței acestor creații artistice să fie formulată în termeni științifici.

Printre primii au reacționat la problemă gestionarii acestui patrimoniu galeriștii și colecționarii. Au început să întreprindă călătoriile în patria covoarelor, ca să le argumenteze mai bine originea. În anul 2008 la Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală a Moldovei au fost în vizite de documentare galeriști din Marea Britanie, colecționari din SUA și din Cehia pentru a solicita contribuția cercetătorilor-muzeografi la identificarea și documentarea științifică a colecțiilor de covoare originare din estul Europei. Cu această ocazie s-a putut observa diversitatea tipurilor de covoare aflate peste hotare, tendințe preferențiale față de anumite tipuri și lipsa totală a altora.

Multe dintre imaginile de covoare aduse pentru apreciere se înscriau în tipicul celor mai răspândite țesături. Erau covoare moldovenești cu decor floral tinzând către reprezentări naturaliste. Datau preponderent de la sfârșitul secolului al XIX-lea, din prima și din a doua jumătate a secolul XX. Fiind într-un număr mare și reprezentând o influență al începutului modernității europene, aceste lucrări își păstrează în bună parte identitatea culturală, încât putem constata prealabil că anume prin ele peste hotare se încearcă construirea imaginii despre covorul moldovenesc tradițional.

O altă parte de țesături, intrate în circuitul internațional în secolul al XIX-lea și tot atunci atribuite tradiției basarabene, se deosebeau evident de grupurile de covoare cercetate în literatura de specialitate de la noi. Este un grup de covoare destul de reprezentativ sub raport numeric și artistic, realizate în cele mai bune tradiții ale genului, având la baza constituirea decorului un foarte mic modul artistic, iar în definitiv - o stilistică apropiată de cea a goblenului. Reprezentantul cunoscutei reviste de specialitate editate în Londra *Hali: Carpet, Textile and Islamic Art* Aaron Nejad și-a axat investigația pe covoarele basarabene, tocmai pentru că ele ridică mai multe probleme privind perpetuarea artei covorului atât în Basarabia secolului al XIX-lea cât și în țările de est ale Europei.

Procesul verificării paternității culturale a covoarelor catalogate ca moldovenești și incluse în circuitul social peste hotarele republicii a suscit

reevaluarea din perspectivă social-științifică a întregului domeniu reprezentat de covoare în tradiția artistică. Înțelegerea acestui grup de obiecte de artă, în particular, dar și a interesului sporit al străinilor față de toate covoarele moldovenești ca fenomen de actualitate, în general, devin relevante într-un cadru mult mai larg ce vizează circuitul acestor bunuri culturale în secolele XIX-XXI.

Este util să precizăm când și în ce condiții aceste textile cu valoare de patrimoniu puteau fi scoase peste hotare. Până în prezent această problemă n-a fost luată în discuție. Cercetările anterioare privind patrimoniul cultural mobil, destul de puține la număr comparativ cu ponderea domeniului în viața societății, abia dacă au punctat formularea acestei probleme în toată cuprinderea sa. Cert este că ea a fost și rămâne a fi destul de complexă, necesitând abordări pe măsură.

Analizând procesele ce au stimulat structurarea patrimoniului cultural mobil în spațiul nostru și în țările din apropiere, trebuie să avansăm ideea că ori de câte ori s-au produs mișcări importante de populație (de exemplu ca urmare a evenimentelor din anii 1812, 1918, 1940, 1946, 1980, 1991), ele au avut ca impact deplasări masive ale bunurilor culturale. Cercetătoarea Elena Ploșniță a vorbit despre condiția patrimoniului cultural în secolele precedente și chiar dacă nu s-a referit în particular la această categorie de bunuri, a adus în discuție suficiente argumente pentru a observa relația dintre evenimentele istorice și peregrinarea valorilor artistice.

Autorii unui studiu remarcabil privind statutul covoarelor în ierarhia valorică a culturii tradiționale – Valentin Zelenciuc și Elena Postolachi – au relevat și aportul expozițiilor internaționale din secolul al XIX-lea la popularizarea acestor creații în

Europa. „În același timp, numeroasele războaie din secolele XVIII-XX au determinat dislocarea unui număr mare de persoane care s-au refugiat cu ceea ce au avut mai de preț – respectiv covoarele – în mai toată Europa și chiar America. Pe această cale, multe covoare au intrat în circuitul mondial de valori artistice, fiind prezente adesea printre obiectele propuse de marile case de licitație”. Mai multe covoare vechi, păstrate ca moștenire în familii, au fost luate ca trofee în timpul celui de-al doilea război mondial sau au fost schimbate pe alimente în anii următori, în timpul foametei în diferite regiuni ale Ucrainei.

Dar marele exod al covoarelor a început de cu-

Scoarță, începutul sec. al XIX-lea

rând, după 1991, când s-au deschis hotarele, și, cum se întâmplă întotdeauna în asemenea situații, au venit imediat și căutătorii (cumpărătorii) de valori patrimoniale. Cum era de așteptat s-au orientat, întâi de toate, în satele cu tradiții în ale țesutului și la covoarele vechi, valoroase.

Actualmente n-a rămas niciun sat în care să nu fi lucrat o echipă sau mai multe de agenți pentru achiziționarea covoarelor. Au fost scoase zeci, uneori sute de covoare din același sat. La început cele mai vechi și cele mai valoroase ca realizare artistică, apoi și cele mai târzii, influențate de decadență. Din relatările informatorilor de teren cu care am discutat pe parcursul ultimilor ani problema înstrăinării covoarelor am aflat că primii colecționari au fost italienii, apoi turcii, francezii, americanii etc.

În ultimii ani, am întreprins cercetări de teren prin multe sate considerate centre ale țesutului: Țâra, Roșieticii Noi, Frunzeni, Climăuți (raionul Florești), Bădiceni, Rudi, Racovăț (raionul Soroca), Baraboi, Plopi (raionul Dondușeni), Sofia, Șuri, Drochia (raionul Drochia), Sălcuța, dar și vechiul Căușeni (raionul Căușeni) și de fiecare dată ni s-a spus că sătenii aproape nu mai dețin covoare, le-au vândut sau le-au schimbat. În unele case mari, golite de țesăturile tradiționale, femeile nici nu reușiseră ori nu s-au grăbit să desfacă rulourile de covoare primite în schimb. Stăteau asemănătoare unor tuburi mari de hârtie colorată rezemate într-un depozit: producție industrială din materiale sintetice, foarte ieftină.

S-ar putea ca deschiderile internaționale din ultimele decenii au făcut să se întâlnească în străinătate covoarele moldovenești înstrăinate în diferite perioade istorice și regrupate în virtutea operativității cu care circulă actualmente valorile cultural-artistice.

La acest moment al desfășurării exegezei este firească întrebarea, unde sunt dirijate aceste bunuri și dacă în țările destinate li se păstrează paternitatea culturală? Confruntând și analizând mai multe date culese de la oamenii informați ai satului, pentru că altele - oficiale sau neoficiale - nu există, din perspectivă funcțională se conturează trei destinații pe care le vom preciza în continuare.

1. Majoritatea covoarelor sunt expediate în Turcia, unde sunt selectate conform unor criterii valorice. Cele mai prețioase din perspectivă artistică și istorică, cu decor constituit din motive geometrice, având lăna vopsită cu coloranți naturali, datând de la sfârșitul sec. XVIII-XIX sunt canalizate spre galerii, magazine specializate, colecționari, dar de data aceasta sub marcă turcească. Pentru că seamănă cu cele din regiunea Anatolia. Apoi, despre tra-

diția covoarelor moldovenești se știe prea puțin. Și nu în ultimul rând, s-a scris extrem de puțin pentru a le pune cu adevărat în valoare. În plus, lucrările tipărite în republică nu au fost adresate cititorului străin. În acest mod are loc un trafic voalat de valori culturale naționale, organizat pe mai multe nivele ale palierului dezmoștenirii.

2. Este mai dificil pentru întreprinzători să asimileze (să acapareze) scoarțele moldovenești cu motive vegetal stilizate, cele care formează de fapt vârful piramidei valorice în tradiția noastră culturală. Ele sunt tăiate în bucăți de mărimi diferite, conform unor *citate plastice*, pentru a fi utilizate la capitonarea pieselor de mobilier, la decorarea poșetelor femeiești sau ca față de pernă. Obiectele gata sunt realizate pe piața din Turcia și pe cea internațională având mărci turcești.

3. Covoarelor florale de inspirație naturalistă, intrate în practica artistică a Basarabiei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, li se respectă mai frecvent proveniența. Posibil pentru că sunt foarte multe pe piața internațională și nu creează o concurență evidentă covoarelor din alte țări. În comparație cu cele autentice, ele au fost considerate de unii cercetători ca având o prestanță artistică mai neînsemnată. Nemții au promovat în spațiul european acest tip de decor. Ca să comercializeze mai lesne vopselele produse pe cale industrială, le ambalau cu hârtie pe care erau imprimate modele de covoare florale. Țesătoarele au făcut un efort continuu pentru a deprinde această *gramatică* a țesutului, deosebită de cea veche, ce respecta principiul geometric la crearea motivului. Au materializat acest efort artistic în câteva generații de covoare ce formează segmentul tranzitoriu de la o categorie la cealaltă.

Mai mult chiar, după ce cele două categorii de covoare colportoare ale gândirii plastice autentice moldovenești sunt scoase din discursul internațional fiind promovate ca bunuri ce aparțin turcilor, se încearcă să se facă o generalizare imagistică a covoarelor noastre doar în baza covoarelor din acest ultim grup. Ceea ce diminuează vădit fondul de valori al genului în raport cu realitatea cultural-istorică.

2. *Covorul tradițional – valoare reprezentativă a patrimoniului cultural*

Pentru un cercetător cu viziune modernă asupra culturii tradiționale, toate covoarele produse în spațiul nostru cultural au o valoare intrinsecă. Ele sunt surse de referință pentru cunoașterea unui segment istoric sărac în documente scrise. Alături de documentele oralității, deja recunoscute în virtutea primării limbajului verbal din care aceasta face parte,

ele reprezintă texte culturale deocamdată insuficient explicate în virtutea specificității semnelor colportate, dar și a metodologiilor aplicate în cercetare.

Se cunoaște în linii generale sorgintea acestei clase de bunuri culturale ca fiind un produs sincretic rezultat dintr-o colaborare tripartită între tradiția locală țărănească, tradiția elitelor sociale și cea a culturilor orientale. Însă până în prezent a fost cercetată prioritar numai o parte a acestei conlucrări - creația țărănească. Merită o abordare aparte covoarele mănăstirești, covoarele care au circulat în mediul boieresc, pentru că actualmente și ele au reîntrat în circuitul intens al valorilor din străinătate, revendicându-și dreptul la dialogul cultural. Foarte curând s-ar putea ca alți cercetători să rezolve problema paternității lor culturale.

Pe parcursul mai multor secole țesutul artistic a fost un mijloc de a reprezenta lumea în limbaj plastic, figurativ. Covorul, după forma lui dreptunghiulară, trimite la simbolismul pământului și, ca orice alt fapt cultural de mare vechime, a fost circumscris în permanență criteriilor cosmice, religioase, sociale, etice, estetice. Încât, judecând după exemplarele cele mai vechi – din sec. XVII-XVIII – ajunse până la noi se poate deduce că ele se înscriu în *modelul lumii (imago mundi)* specific culturii noastre. Motivele ornamentale dominante care au dat caracter și expresivitate acestui gen de artă, dar și stilistica încorporării lor în compoziții și în ansamblul decorativ al întregului, sunt o dovadă că tind să reprezinte universul (cosmosul, natura, societatea) perceput și codificat în semne cunoscu-

te de întreaga comunitate. Mai mult, grație limbajului simbolic de mare capacitate reprezentativă cu care au operat țesătoarele, covoarele asigură o comunicare între diferite generații peste secole. Faptul că prin această artă au fost perpetuate simboluri universale: *arborele lumii, arborele cosmic (pomul vieții, pomul cunoașterii)*, motivele romboidale (clasa motivelor numite *prescura*), spiralele de tot felul (*cârligul ciobanului, zăluțele, călea ocolită*), inclusiv înlănțuirea lor (*șănătău, șirlătău, urma boului*), dar și antropomorfe, zoomorfe, dominant – fitomorfe, facilitează perceperea acestui limbaj de către reprezentanții altor culturi. Din aceste considerente, credem noi, covoarele moldovenești sunt apreciate pe mapamond. Ele transmit mesaje benefice, agreate de către vorbitorii diferitelor limbi. Sunt mesagerii idealurilor noastre seculare concepute, generalizate la nivel de comunitate, țară, perfecționate din generație în generație până la cristalizarea unor tipuri inconfundabile ca nivel artistic și apoi incluse în marele dialog intercultural al lumii. Asta pentru cei care știu să descifreze respectivele mesaje, pentru cei care doresc să le ia în seamă, ori pur și simplu se simt bine fiind în preajma covoarelor moldovenești. Deoarece acest patrimoniu e dincolo de hotare, e de datoria noastră să-i ajutăm pe beneficiarii eventuali să le perceapă în plinătatea valorilor ce le colportă. Să publicăm lucrări în limbi de circulație internațională, pentru a pune în valoare acest patrimoniu. Este singura șansă pentru a-l reactualiza, reînscriindu-l în coordonatele noastre culturale. Îi putem delega și

Covor, sf. sec. al XIX-lea

anumite funcții de a promova imaginea Republicii Moldova în lume. Limbajul lor este înțeles de toți, rămâne să-i autentificăm apartenența.

Este destul de dificil să refaci traseul istoric al unui covor moldovenesc aflat actualmente în colecții muzeale sau chiar personale din Ucraina, Rusia, România, Polonia, Turcia, Italia, Franța, Belgia, SUA, ca să ne limităm la principalele deținătoare de patrimoniu. Dar nu este imposibil să identifici, să documentezi și să protejezi în spiritul convențiilor UNESCO bogatul patrimoniu reprezentat de covoarele noastre. Este imperativ necesar.

4. În loc de concluzii, formulări de probleme

Relațiile internaționale realizate de societatea moldovenească în ultimele două decenii pe toată înălțimea palierului social a descoperit părți mai puțin apărute ale patrimoniului nostru cultural. La momentul declarării independenței Republicii Moldova eram un stat foarte atractiv pentru consumatorii de folclor. Și la nivel european, și la nivel mondial eram identificați ca o societate a tradițiilor folclorice trăite încă pe viu. Concomitent, moșteneam în fondul activ și pasiv al culturii noastre obiecte de mare interes artistic și cultural. Valorile artei țărănești, dar și ale culturii țărănești erau și sunt destul de populare peste hotare, unde are loc revigorarea interesului pentru etnicitatea reprezentată de simbolurile culturale. Ceea ce nouă ni se părea obișnuit, uneori apreciat ca depășit de vreme și, deci, mai puțin util, căpăta importanță sporită în viziunea occidentalilor afectați mai îndelung de problema modernizării. Atunci, ca și acum, trecem examenul de rezistență în fața căutărilor de comori folclorice. În aceste circumstanțe a fost înstrăinat un număr impresionant de covoare, imposibil de estimat ca valoare.

Dar e util să încercăm a elucidă câte covoare au mai rămas în Republica Moldova, pentru că e timpul să luăm la evidență fiecă piesă. Cercetările întreprinse demonstrează că deținem extrem de puține mostre, comparativ cu câte au fost și ce au însemnat ele pentru cultura noastră.

În ultimii ani Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală și-a intensificat activitatea de salvagardare a covoarelor din Republica Moldova sub trei aspecte. Întâi de toate, și-a propus să completeze colecția de covoare cu piese cât mai reprezentative. A sensibilizat concetățenii prin organizarea acțiunii naționale „Intră în istorie dăruind Muzeului un obiect” (2004-2008), mizând pe sentimentul patriotismului și pe cel al proverbialei generozități a popoului nostru. Având ca partener logistic Compania

Publică *Teleradio-Moldova*, a reușit să salveze prin includere în lista patrimoniului național peste 3000 de bunuri culturale, între care mai mult de 50 de covoare, unele dintre ele cu valoare de unicitate.

Actualmente muzeul deține cea mai numeroasă colecție de covoare moldovenești din republică – în jur de 1500. Între acestea se regăsesc cele din colecția Muzeului Național de Artă a Moldovei (intrate în 1999) și cele din patrimoniul fostului Muzeu de Arheologie și Etnografie al Academiei de Științe a Moldovei (2008). Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei are în patrimoniu peste 200 de piese, iar pe locul trei se situează Complexul Muzeal *Orheiul Vechi*, gestionând mai bine de 60 de covoare. La toate acestea trebuie să mai plusăm în jur de 500 de piese conservate de celelalte muzee din rețeaua republicană. Obținem un total de aproximativ 2 260 piese de patrimoniu. În mare, cam tot atâtea covoare au fost scoase anual peste hotare. Nu vom discuta aici dacă numărul de covoare deținute de aceste muzee este reprezentativ în raport cu realitatea cultural-istorică. Deși cercetarea acestui raport este de importanță majoră. La fel nu ne propunem scopul să analizăm din perspectivă valorică cele trei mari componente ale patrimoniului vizat: colecțiile gestionate de muzee, covoarele păstrate încă de cetățenii republicii și cele răzlețe, din străinătate. Pentru elucidarea acestor probleme majore sunt necesare investigații suplimentare, axate pe reorientări conceptuale și metodologice, în măsură să pună mai pregnant în valoare dimensiunea culturală a acestei moșteniri.

O altă direcție a cercetărilor are ca scop documentarea cât mai fidelă a covoarelor cu ajutorul diferitelor mijloace tehnice, pentru a salva cel puțin imaginile acestor lucrări artistice, plăsmuite în spațiul nostru cultural. Trăim în imperiul imaginilor, operăm preferențial cu ele (pentru că sunt eficiente) și, cel puțin, în cazul salvagardării acestei bogății naționale (aflată sub incidența virtualității), este justificat să recurgem la dobândirea imaginii înțelese ca reprezentant al semnificativului său. Atunci când nu se reușește achiziționarea covoarelor, este important ca ele să fie fotografiate și documentate din perspectivă etnografică. Ca rezultat al cercetărilor de teren, aceste imagini sunt stocate în fototeca muzeului, completând baza de date. Analiza și interpretarea lor în cadrul studiilor viitoare va facilita stabilirea tipurilor de covoare reprezentative pentru tradiția Republicii Moldova, relevarea unor particularități decorative zonale și recuperarea științifică a unor segmente mai puțin cunoscute din istoria acestei arte.

Tot în programul salvăării se înscrie și copierea covoarelor aflate în posesia cetățenilor. Cu ajutorul studenților de la Facultatea de Arte Plastice, Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice, încadrați în activitatea de salvărire a covoarelor tradiționale în timpul practicii, muzeul continuă să îmbogățească o altă colecție adiacentă – cea constituită din copii ale covoarelor (realizate pe hârtie cartonată, în culori). Actualmente colecția numără peste 220 de imagini și a fost începută prin anii '60 ai secolului XX de către cunoscutul critic de artă D. Goberman.

Îmbunătățirea cadrului legislativ al Republicii Moldova vizând protecția patrimoniului cultural rămâne o sarcină prioritară a tuturor structurilor ce vin în atingere cu problematica patrimoniului, inclusiv a celor științifice. Existența unui cadru legislativ adecvat proceselor sociale în care este antrenat patrimoniul cultural mobil este o oportunitate. Elaborarea, perfecționarea și ajustarea lui continuă la convențiile UNESCO din același domeniu se conturează într-un program cu sarcini imediate.

Este instructiv să comparăm situația din Republica Moldova în domeniul covoarelor (sub toate aspectele ce le implică), cu cea din Azerbaidjan, un alt stat cu o artă distinctă a covoarelor. Azerbaidjanul a adoptat legea privind protecția covorului, prin care vizează trecutul, prezentul și viitorul acestei arte. Actualmente cercetătorii azeri dezvoltă un program de identificare în marile muzee ale lumii a covoarelor produse în Azerbaidjan, pentru a le ofiția paternitatea culturală, a le promova în circuitul internațional ca parte a patrimoniului artistic național. Deocamdată în Republica Moldova nu se observă implicarea statului în promovarea producției de covoare moldovenești, așa cum s-a întâmplat imediat după cel de-al doilea război mondial până pe la sfârșitul anilor '80, când tehnologiile (aduse iarăși de germani în spațiul nostru!) au redus la net continuitatea acestei tradiții seculare.

La finalul expunerii situației trebuie să ne întrebăm care este prezentul și viitorul acestei remarcabile arte? Răspunsul este simplu. Prezentul este minor. Viitorul este sumbru. Câteva ateliere mici amplasate în s. Tabăra, or. Orhei și or. Comrat țes actualmente covoare din materie primă adusă din Turcia, după modele turcești. Foarte rar execută comenzi primite de la cetățeni, pentru că acestea sunt foarte puține. Continuă cele mai bune tradiții ale covoarelor noastre numai două meșterite populare: Ecaterina Popescu din satul Clișova Nouă, raionul Orhei și Elena Spinei din Maximovca, mu-

nicipiul Chișinău, ambele învățătoare de educație tehnologică. Sunt enorm de puține comparativ cu câte lucrau în domeniu acum 20-30 de ani.

În aceste circumstanțe putem să apreciem de pe acum țesutul covoarelor moldovenești ca pe o îndeletnicire rămasă în istorie. Cu atât mai mult sporește valoarea covoarelor țesute cândva în spațiul nostru cultural. Și tot din acest unghi de vedere se proiectează mai clar datoria statului de-a asigura repetarea etnografică, în materiale noi, a celor mai reprezentative covoare moldovenești. Să poată fi păstrate peste veacuri. Sau, poate prin executarea acestei comenzi se va putea proba relansarea acestei arte.

Note și referințe:

1. Elena Ploșniță, *Protejarea patrimoniului cultural în Basarabia*, Editura Cartier, Chișinău, 2003, p. 28-30, 36-43.
2. Valentin Zelenciuc, Elena Postolachi, *Covorul moldovenesc*, Editura Timpul, Chișinău, 1990, p. 9.
3. *De la fibră la covor* (coordonatori științifici dr. Georgeta Stoica și dr. Elena Postolachi), Editura Fundației Culturale Române, București, 1998, p.123.
4. Eugen Bâzgu, Varvara Buzilă, *Identificarea, cunoașterea, salvădarea, conservarea și promovarea patrimoniului cultural // Patrimoniul cultural al județului Tighina*, Chișinău, 2003, p. 19.
5. Interferențele culturale în domeniul covoarelor au fost mai cuprinzător tratate în: *De la fibră la covor*, p. 129-132.
6. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, Dicționar de simboluri, vol.3, Editura Artemis, București, 1995, p.50.
7. Datele rezultă din documentările realizate în ultimul deceniu de către Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală care a implementat două proiecte importante privind cunoașterea patrimoniului cultural mobil: Proiectul *Muzeele Republicii Moldovei* (1999-2001) și *Enciclopedia muzeelor și muzeografilor* (2002-2005).
8. Este o deducție ca urmare a stocării informațiilor din diverse surse.
9. Între acestea sunt și imaginile publicate de autor în lucrările: Д.Н. Goberman, *Молдавские ковры: Альбом. Кишинев*, 1959; Idem, *Ковры Молдавии*, Кишинев, 1960. Însă o bună parte dintre copiile executate acum jumătate de veac n-au fost tipărite, deși reprezintă lucrări interesante ca realizare artistică.
10. Varvara Buzilă, *Covoarele în sistemul industrial // Buletin științific. Revistă de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie*, serie nouă, 3 (16), Chișinău, 2005, p. 18.